

Мирон КАПРАЛЬ (*Львів*)

ІСТОРИКО-УРБАНІСТИЧНИЙ РОЗВИТОК ЖОВКВИ ВІД ЗАСНУВАННЯ ДО КІНЦЯ XVIII СТОЛІТТЯ

Жовква розташована на межі природних областей: з південного заходу місто охоплюють підвищення Розточчя, а з півночі – рівнинні території Малоого Полісся з розвинутою водною мережею річок басейну р. Західний Буг. Основна територія міста піднімається над рівнем океану на 220–230 м. Найвища точка округи, гора Гарай (365 м), локалізується на південно-західних околицях Жовкви. Поряд проходить головний європейський вододіл басейнів Чорного та Балтійського морів. Невелика тепер річка Свиня протікає містом у напрямку з південного сходу на північ з кількома вигинами, земля обабіч волога й багниста (її віддавна поступово осушували). Відомо про існування трьох ставків (Сопошинський, Середній і Зволинський), що утворилися вздовж русла річки в околиці поселення. У XIX ст. їх повністю осушили та забудували: останній ставковий басейн проіснував до 1830-х рр. Болотиста місцевість колись слугувала природним захистом від ворожих нападів.

Земля навколо Жовкви широко розорювалася на сільськогосподарські угіддя ще в середньовічний та ранньомодерний час. Серед топографічних назв, зафіксованих у джерелах XVI ст., фігурує Старий Пастівник, засвідчуючи давню розораність та загосподарованість території¹. Невеликі лісові масиви збереглися тільки на узгір'ях Розточчя та на деякій віддалі від міста у східному напрямку. У XVI ст. фіксується ліс Гарай в околиці однойменної гори, залишки якого спостерігаємо і сьогодні.

Помірний клімат, добрі умови для забезпечення харчових потреб (птахи, риба), згодом розвиток сільськогосподарського обробітку землі сприяли заселенню цих теренів. Перші поселення в околиці сучасного міста датуються епохою неоліту. Неподалік Жовкви на горі Гарай археологи знайшли неолітичне селище з крем'яними знаряддями (двостінні крем'яні сокири старшого типу) та глиняним посудом. З пізніших часів до наших днів дійшов бронзовий скарб, датований 2 тис. до н.е. На території самого міста відкопано крем'яні вістря та спис, а також монети римської доби².

Жовківщина – це також давня межа земель і князівств періоду Галицько-Волинської держави. До неї доходили кордони Звенигородського, Белзького

¹ Крип'якевич І. З історії міста Жовкви // Записки Чину св. Василя Великого. – Львів, 1935. – Т. 6. – Вип. 1–2. – С. 40.

² Пастернак Я. Археологія Жовківщини // З минулого Жовкви. – Жовква, 1930. – С. 5–7.

князівств. По цій території зі сходу на захід вів шлях із Києва через Щекотин до Перемишля та польського Кракова; з півдня на північ пролягав шлях зі столичного міста Галича (потім зі Львова) на Белз і Холм. Щекотин нотується в Галицько-Волинському літописі 1242 р. За даними археологічних розкопок, місто знаходилося на околиці села Глинське за 5 кілометрів на захід від Жовкви. Щекотин мав класичну давньоруську будову: дитинець-замок та посад з двома рядами валів і ровів, що виконував важливу оборонну функцію. Це поселення було спалене в середині XIII ст. монголами й більше не підносилося з руїн³.

Попередником міста Жовкви стало село Винники, засноване на майбутній міській території, очевидно, ще в княжі часи. Перша задокументована звітка про нього датується 1395 р., коли польський король Владислав II Ягайло визнав за невказаною особою право власності на села Підлісся та Винники. Назву поселення дослідники пов'язують з виноробним промислом, яким тут можна було займатися в давнину з огляду на відповідні кліматичні умови. Справді, 1642 р. в джерелах мовиться про кілька винниць на передмісті Жовкви⁴. У XVII–XVIII ст. “винниця” могла означати гуральню, тобто підприємство з виробництва горілки, але в княжу добу цього спиртного напою на українських землях ще не знали.

У 1399 р. Винники згадуються в документі львівського архієпископа Якуба Стрепи про заснування парафії в сусідньому на той час ще селі Куликові. У XV ст. село належало шляхетській родині Висоцьких. На середину XVI ст. в руках її представника – буського войського Анджея Висоцького, крім Винників, перебували також довколишні села Воля Глинська (пізніше це Воля Висоцька), Сопошин, Мацошин та Мисмениця (тепер не існує). Географічно Винники розміщувалися в центрі цієї невеликої компактної шляхетської волості, що в майбутньому і вплинуло на вибір саме цього села як запланованого міського осередку.

Згідно з поборовим реєстром 1515 р., Винники нараховували п'ять ланів орних земель. З господарських маєтків зазначається також ручний млин і корчма. Попри численні напади татар, що спіткали названі місцевості в 1438, 1450, 1512, 1516 рр., поселення не лише не занепало, а й зросло – в демографічному та економічному вимірі. У середині XVI ст. Анджей Висоцький взявся до активної розбудови маєтку. Він спорудив панський двір, виміряв луки під пасовище, загосподарював стави під рибний промисел⁵. Великі інвестиції Висоцького виявилися, однак, не цілком виправданими через значні боргові зобов'язання, що виникли в процесі такої економічної діяльності. Тому під кінець свого життя, в 1560 р., шляхтич подарував набуті місцевості родичеві й одночасно сусідові Станіславові Жолкевському, батькові майбутнього гетьмана й засновникові Жовкви. Новий власник змушений був покривати борги свого попередника на суму 2450 польських злотих.

³ Про нього докладніше див.: *Чайка Р.* Княже місто Щекотин. – Львів, 2003.

⁴ Наукова бібліотека Львівського національного університету ім. І. Франка. Відділ рідкісних, рукописних книг. – Рукописи, № 601: *Księga miejskiego sądu wojtowsko-ławniczego królewskiego miasta Żółkwi (1642–1686)*. – Арк. 3 зв.–4, 6.

⁵ *Gąsiorowski S.* Chryścijananie i Żydzi w Żółkwi w XVII i XVIII wieku. – Kraków, 2001. – S. 27.

Після смерті С. Жолкевського-старшого в 1588 р., маєтковий ключ перейшов до його сина Станіслава, на той час польного коронного гетьмана. Невдовзі, у 1589 р., його маєтки, як і багато інших теренів Галичини, Поділля та Східної України, зазнали страшного татарського нападу. 1594 р. подібний татарський похід на українські землі повторився, внаслідок чого була знищена сусідня з Винниками Мисмениця. Науковці вважають, що цей факт підштовхнув С. Жолкевського до ідеї заснування міського поселення на місці села Винники.

* * *

Вибір місця для локації пояснювався як економічними (перехрестя важливих торговельних шляхів, центр шляхетського ключа), так і природними умовами розташування терену, що посилювали обороноздатність майбутнього міста. З півночі тягнувся великий яр, із заходу середмістя охоплювала річка Свиня, з півдня захищали пагорби Розточчя з Гараєм, а також велика водойма. Місто планувалося влаштувати своєрідним островом, оточеним заводненими та заболоченими територіями майже з усіх боків.

Серцевиною цього поселення став добре укріплений замок, зі зведення якого й почалися будівельні роботи. Невдовзі з'явилася назва новозаснованого міста – Жовква, що нав'язувала до однойменного родинного гнізда Жолкевських на Холмщині в Красноставському повіті. За місцевою традицією, Жолкевський вперше згадав цю назву у незбереженому листі до своєї дружини Регіни (з Гербуртів) у 1595–1596 рр. Невдовзі розпочалися заходи з набуття міських прав для Жовкви. Вже з 1598 р. ведеться міська книга, де поселення фігурує як “місто Винники або Нова Жовква”. З плином часу топонім Жовква закріплюється за містом, а для Винників резервується північна передміська його частина.

Формально Жовква отримала міські права за привілеєм польського короля Сигізмунда III від 22 лютого 1603 р. Її осадчим міста вважався підстароста Петро Насиловський⁶, хоч фактично будівництвом опікувалася Регіна Жолкевська, а проектував місто разом із замком відомий львівський архітектор італійського походження Павло Щасливий (Paolo de Dukato Clementi), вказаний у цехових книгах Львова як “Paulus Italus Murator”. У 1601 р. він обраний війтом, очолив міську громаду. Нещодавно наведено також аргументи про участь італійського зодчого Бернардо Морандо в розплануванні міста, замку та парафіяльного костелу⁷. У подальшому фортифікаційні роботи проектували інші знані львівські будівничі: Павло Римлянин (Paolo Dominici Romanus) (до кончини у 1618 р.) та Амвросій Прихильний (Ambrosio Nutclauss Vaberene). Останньому архітекторові приписують закінчення замку, костелу св. Лаврентія, міських мурів та башт⁸.

Жовква складалася з трьох найважливіших частин: замку Жолкевських, середмістя в межах мурів та фортифікаційних споруд, навколо яких сформу-

⁶ Крип'якевич І. З історії міста Жовкви. – С. 42.

⁷ Кубай М. Жовківський замок: історична довідка // Жовква крізь століття. – Жовква, 2012. – Вип. 2. – С. 82.

⁸ Мацюк О. Жовківський замок // Галицька брама. – Львів, 1998. – № 4 (28). – С. 4.

Історико-урбаністичний розвиток Жовкви від заснування до кінця XVIII століття

валися передмістя. Композиційна вісь міського простору проходила через замок у напрямку до Ринку та обіймала головну вулицю міста (сучасна вул. Запорізька), що вела до Жидівської брами⁹. З північного боку до ринкової площі прилягав квартал будинків з суцільним підсінням-аркадою ренесансного типу. Важливими композиційними елементами плану Жовкви стали сакральні об'єкти: костел св. Лаврентія, межував із західною стороною Ринку; церква Різдва Богородиці (пізніше – василіанський монастир), стояла в північно-західній частині поселення, синагога – у північній, а домініканський костел – у північно-східній. Останні три храми примикали до міських мурів.

Метрологічний аналіз показує, що місто було виміряно від Ринку та близьких кварталів за модульною сіткою. Розпланованість ділянок помітна також у кварталах у напрямку до Жидівської брами. Поза композиційною віссю “замок – Ринок – Жидівська брама” інші міські квартали не мали подібної регулярності, що можна пояснити адаптацією попередньої забудови села Винників долокаційного періоду.

Містобудівний проект Жовкви зберіг архаїчні, властиві середньовічній практиці ознаки: розташування сакральних об'єктів при Ринку й у різних частинах середмістя та одночасне виконання цими храмами й оборонних функцій. До нових ренесансних елементів містобудування варто віднести застосування композиційної осі, модерну модульну модель, появу символічних складових (поділ міста на дві частини вздовж осі, чотири брами відповідали чотирьом сторонам світу), ренесансну сакральну та світську архітектуру¹⁰.

Саме укріплений замок уперше з'являється у джерелах як головне містобудівне осердя. У 1595 р. розпочалося спорудження замкових мурів, до якого були залучені сотні робітників¹¹. Основні роботи зі зведення замку завершилися в 1606 р. Споруда отримала оборонний характер, утворивши прямокутник з чотирма наріжниками, котрі в наш час виглядають як башти, але в XVII ст. вони мали форму протобастіонів (пунтоне)¹², що відповідали всім європейським фортифікаційним вимогам тієї доби.

Міські укріплення розпочали зводити невдовзі після початку будівництва замкових фортифікацій. Ці міські укріплення в основному були зведені до 1621 р., а вже 1626 р. жовківчани взяли на насипати вали. На цю справу в місті зробили окрему складку: з більших будинків платили по 2 польських злотих, з менших і затільних – 40 грошів, багатші орендарі – по 1 злотому,

⁹ Motak M. Uwagi o rozplanowaniu przestrzennym Żółkwi i Stanisławowa – magnackich założeń miejsko-rezydencjonalnych okresu renesansu // Sprawozdania z posiedzeń komisji naukowych PAN, oddział w Krakowie. – Kraków, 1994. – Т. 38. – З. 2. – С. 109. Пор.: Бевз М. Магдебурзьке право та урбаністичний уклад приватного міста-резиденції XVII–XVIII ст.: на прикладі м. Жовкви // Українська академія мистецтв. Дослідницькі та науково-методичні праці. – Львів, 2000. – Т. 7. – С. 68–75.

¹⁰ Motak M. Uwagi o rozplanowaniu przestrzennym Żółkwi... – С. 110.

¹¹ Niedźwiecki N. Z przeszłości Żółkwi. – Lwów, 1908. – С. 11.

¹² Див. детальніше: Бевз М. В., Оконченко О. М., Оконченко І. В. Розвиток системи міських укріплень Жовкви у XVI–XVIII століттях // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 2005. – Т. 249: Праці комісії архітектури і містобудування. – С. 333; Оконченко І. В. Дослідження міських укріплень Жовкви XVI–XVIII ст. // Жовква крізь століття: Наук. зб. – Жовква, 2010. – Вип. 1. – С. 173.

комірники – по 15 грошів. Укріплювальні роботи на валах тривали не одне десятиліття: 1662 р. датується згадка про те, що місто майже оточене валами. Сучасні дослідники стверджують, що первісно міські оборонні споруди також були виконані у бастейній системі, пізніше перебудовані у баштову. До міста вели чотири брами: спершу постали Глинська (або Краківська) та Львівська, дві інші – Звіринецька та Туринецька (Жидівська) – нотуються з другої половини XVII ст. Передмістя зміцнювалося дерев'яними частоколами (дубовий паркан), що, однак, на думку мандрівника другої половини XVII ст. Ульріха фон Вердума, не могли захистити від артилерії будь-якого калібру.

Містобудівною особливістю Жовкви стало закладення в 1606 р. звіринця (зоопарку) площею в кілька десятків гектарів на південь від міських мурів, де господар міста Станіслав Жолкевський збирався полювати на велику звірину й одночасно закласти ландшафтний парк для відпочинку. В огороженому просторі вільно жили олені, серни та інші тварини. Звіринець обіймав сіножаті над ставами та частину лісу на Гараї. У другій половині XVII ст., за короля Яна Собеського, територію звіринця збільшили, відразу ж за замком заклавши парк на італійський взірць із лазнею. Основні роботи із влаштування парку почалися 1674 р., коли Ян Собеський став польським королем. У 40-х роках XVIII ст. новий власник Жовкви литовський гетьман Міхал Радзивілл “Рибонька” оновив паркове господарство за проектом італійського архітектора Антонія Кастелло¹³.

* * *

Для нерухомості Жовкви ранньомодерного періоду характерна ренесансна спрямованість. Останні дослідження істориків архітектури зосереджені переважно на збереженій забудові ринкової площі. До сьогодні ще стоять чотири кам'яниці на північній стороні та сім – на східній, а також ще три муровані будівлі, доєднані до північно-східного кута Ринку. Більшість ринкових кам'яниць зведені за подібними планами (тридільні тритрактіві) й мають схожі фасади¹⁴. Ті з них, які належать до північного кварталу, зберегли виразні ренесансні підсіння з триарковою аркадою. Серед найцінніших, типово ренесансних, – т. зв. Королівська кам'яниця, споруджена 1682 р. Ця нерухомість була подарована Яном Собеським єврейському митникові Якобу Бецалу.

Плани жовківських будинків перегукуються між собою за архітектурним вирішенням. Здебільшого вони складаються з двох або трьох частин (чи трактів). У першій розміщували крамницю або ремісничу майстерню, у другій та третій – житлові кімнати. Майже в усіх цих будівлях маємо змогу й нині побачити склепінчасті пивниці, а в деяких – і склепінчасті партерні приміщення. Поза Ринком житлова забудова в середмісті мала дво- або одноповерховий характер, але майже вся вона втрачена внаслідок низки пожеж.

¹³ *Бернатович Т.* Резиденція Собеських і Радивилів у Жовкві в світлі невідомого плану Антона Кастелло // Вісник Інституту “Укрзахідпроектреставрація”. – Львів, 1998. – Ч. 10. – С. 78–83.

¹⁴ *Бойко О., Слободян В.* Ринкові кам'яниці Жовкви: архітектурно-будівельний розвиток // Жовква крізь століття. – Жовква, 2012. – Вип. 2. – С. 167–168; *Мартинюк А.* Ренесансна житлова архітектура Жовкви // Народознавчі зошити. – Львів, 2000. – № 2. – С. 261–271.

Зведена під час локації ратуша була дерев'яною. 1687 року, при Янові Собеському, вона стала мурованою (архітектор Пйотр Бебер, будівничий Йосиф Пінковський), децю змістившись з центру Ринку до костелу св. Лаврентія. Поряд з ратушею стояв стовп ганьби та містилися численні крамниці. Разом з ринковою площею розвивалася вулична мережа Жовкви. У середмісті 1607 р. утворилися вулиці: Белзька, Хрестова, Мурована. В актових книгах XVII ст. фігурують також: Широка Львівська, Скалка (На Скалці) (вела до церкви Різдва Богородиці), Замоїська (поблизу цього ж храму), На Затилках (у ділянці мурів, неподалік від звіринця), Шпитальна та ін. За невеликими вуличками чи провулками назва не закріплювалася: у документах лише описово зазначалося: будинок на вулиці “за руською церквою” або на вулиці “за костелом Діви Марії” тощо.

Поза мурами міста спершу активніше розвивалося Львівське передмістя, вздовж дороги до головного міста Руського воєводства. Друге – Глинське (пізніше Краківське) – передмістя ще в 40-х роках XVII ст. іменувалося Новим¹⁵. Документи фіксують назви передміських вулиць, утворені від близьких до Жовкви топонімів: Белзька, Туринська (Туринецька), Ярославська, Глинська дорога, Львівська дорога, Купчиковий кінець. Траплялися і такі годоніми: Зелена, Щербина (Щербинська), Урядова, Крольова (Кролишина), Звіринецька, Немчиковська (названа на честь райці). Але дуже часто міські урядовці чітко не локалізували передміської нерухомості, зазначаючи тільки, на якому саме передмісті вона розташована.

Такий невеликий реєстр міської топонімії зумовлюється початковою розбудовою міста, що інтенсивно велася до середини XVII ст., коли в джерелах нагромаджуються згадки про нововиміряні ділянки під будинки, городи, фільварки. Насамперед, очевидно, були виміряні парцелі в середмісті під будинки (переважно на Ринку), до яких додавалася нерухомість на передмістях (поле або чверть ґрунту, що налічував у довжину 24 лікті¹⁶). Поступово цей земельний “бонус” розпродувався міщанами, які зосереджувалися на володінні нерухомим майном у середмісті. На передмістях, поряд із нечисленними будинками з городами вздовж головних вулиць, що вели до Львова та Глинська, основним видом нерухомості стали фільварки. Чимало з них приносили значні прибутки і коштували часом більше, ніж середміські кам'яниці. Наприклад, ціна фільварку на міських ґрунтах біля села Винники, яким володів Яцько Твердохліб і на якому той побудував солодовню та інші господарські будівлі, утримував сад і город, сягнула в 1646 р. значної суми в 600 польських злотих¹⁷.

Серед інших важливих для функціонування міста споруд слід виділити міський цейхгауз, а також лазню “за валами”. Було в Жовкві й кілька християнських шпиталів. У 1600 р. С. Жолкевський фундував один з них при костелі св. Лаврентія. Його дочка Софія Данилович у 1627 р. заснувала шпиталь св. Лазаря на Львівському передмісті для лікування військових. З 1612 р.

¹⁵ Наукова бібліотека Львівського національного університету ім. І. Франка. Відділ рідкісних, рукописних книг. – Рукописи, № 601. – Арк. 5 зв.

¹⁶ Там само. – Арк. 15 зв.

¹⁷ Там само. – Арк. 69–69 зв.

відомо про аналогічний харитативний заклад при церкві Різдва Христового, а з 1627 р. – при церкві св. Трійці. Знаємо також, що деякі євреї-лікарі надавали медичні послуги у шпиталі св. Лазаря, а сама єврейська громада також мала окремий лікувальний заклад.

За привілеєм короля Сигізмунда III від 1603 р., на Жовкву поширювалося магдебурзьке право без окреслення земельного надання. Вочевидь, визначення точних меж міста король залишив на розгляд Жолкевського. Узявши до уваги той факт, що 1515 р. селяни у Винниках обробляли 5 ланів, а 1652 р. вони сплачували податок тільки з 2,5 ланів, можна дійти висновку, що власне на цих теренах і було локовано місто. До нього, напевно, долучили окремі землі сусідніх сіл, як-от знищеної татарами Мисмениці. Після локації місто могло займати 30–35 франконських ланів, адже приблизно на такій території й засновували міста у XVI ст. у Руському воєводстві (Миколаїв – 35 ланів, сусідній Августів (Великі Мости) – 31 лан¹⁸).

Жовква у XVIII ст. неодноразово змінювала свій просторовий уклад. Це відбувалося передовсім через пожежі, меншою мірою – через постої військ та епідемії (найзначніша 1770 р.). Найбільш руйнівною виявилася пожежа 17 червня 1718 р., коли вигоріли вся східна частина середмістя (включно з костелом і монастирем домініканців) та Львівське передмістя (разом з костелом св. Лазаря, церквою Воздвиження Чесного Хреста з монастирем василіанок, церквою св. Трійці та шпиталем). За сприяння тогочасного власника міста королевича Костянтина Собеського поруйноване швидко відбудували. Зокрема, 1720 р. зведено нові дерев'яні храми Воздвиження Чесного Хреста і св. Трійці. У 1735 р. Якуб Собеський відбудував костел св. Лазаря.

У світлі інвентаря Жовкви 1743 р. у середмісті мережа вулиць та інших просторових об'єктів виглядала таким чином. Посеред міста розташовувалася площа Ринок з мурованою ратушею. Від площі на схід тягнулася Львівська вулиця, а на північ – вулиця до єврейського ринку, яка закінчувалася біля Жидівської брами. На цьому ринку стояла дерев'яна єврейська школа, а поряд ще одна – мурована. Забудова єврейського кварталу – кам'яниці та будинки, подекуди халупи. Північно-західну дільницю середмістя із просторовою домінантою – церквою та монастирем василіан – розділяли дві вулиці: “до фіртки попри церкву”, “затилки під муром поза церквою, йдучи від фіртки”. Неподалік храму й монастиря – будиночки й халупи, будівлі у фарній юрисдикції, “вулиця під муром” (де була нерухомість євреїв, у т. ч. й єврейська різниця). Наступна вулиця – “затилки від Жидівської брами поза єврейську школу”, на якій серед халупок і будиночків розташовувалися мурована єврейська лазня і єврейський шпиталь. На “вулиці від жидівських яток” містилися муровані єврейські різничі ятки. За Львівською брамою починалося Львівське передмістя: вісім заїжджих будинків, які тримали євреї, – від брами до костелу св. Лазаря, а далі ще сім таких самих споруд¹⁹.

¹⁸ *Szczygiel R.* Lokacje miast w Polsce XVI wieku. – Lublin, 1989. – S. 270, 300.

¹⁹ Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника. – Ф. 141: Колекція А. Чоловського. – Оп. 1. – Спр. 485. – Арк. 9–11 зв. Це лише фрагмент інвентаря Жовкви, який охоплює ринкові кам'яниці, середмістя та частину посілостей Львівського передмістя.

* * *

Основні параграфи королівського привілею 1603 р. стосувалися економічних справ. Власник міста отримав право побудувати ратушу, закладати ятки, лазні, склади тощо. Важливим для торговельного розвитку міста стало запровадження чотирьох ярмарків, які початково були призначено на католицькі релігійні свята: на св. Станіслава (8 травня), свв. Петра і Павла (29 червня), св. Лаврентія (11 серпня), св. Мартина (11 листопада), та двох щотижневих торгів (у середу та суботу). Наприкінці XVII ст. графік ярмарків дещо змінюється, переорієнтовуючись на місцеву українську специфіку. Тепер вони відбуваються тричі на рік: на два руські свята – Йордан та св. Івана Хрестителя та, як і раніше, ярмарок на католицький празник св. Мартина. Жовківські міщани могли вільно займатися торговельною діяльністю, а також звільнялися від сплати торгового мита (цпа) за перевезення продуктів харчування в Польщі й Великому князівстві Литовському, зрівнюючись у правах з містами Замостям і Шаргородом на Поділлі. На містобудівну практику цих двох поселень, що перебували у власності канцлера Яна Замойського, прагнув взоруватися С. Жолкевський, котрий довгий час був політичним сателітом Замойського.

Міський устрій Жовкви все ж значною мірою наближався до устрою сусіднього великого міста Львова (попри поклик у привілеї 1603 р. на практику приватних міст, що належали канцлерові). У місті урядували війт та чотири райці, які обиралися на рік. Перший райця керував Жовквою три місяці (тоді він іменувався бурмістром), потім, на другий квартал, його змінював інший райця (так само було й у Львові). Судову владу здійснював війт разом з колегією з шести лавників²⁰, розглядаючи серед усього й кримінальні справи, відповідно до норм магдебурзького права.

Великий вплив на вибори міських урядників мав власник Жовкви – саме він безпосередньо обирав війта та одного з чотирьох райців. Магнатигосподарі міста часто втручалися у поточну роботу міських урядників (коли видавалися вказівки про дозволи на продаж ділянок чи пільг іноземним купцям тощо). Від 1614 р. до управління містом долучається колегія “12 мужів”, що складалася з представників громади. Член цієї колегії, поряд з одним із лавників, ставав міським економом, здобуваючи таким чином можливість впливати на рішення міської влади. Теоретично колегія “12 мужів” мала виконувати контрольну функцію щодо міських урядників, але в доступних джерелах їхня активність, окрім факту елекції, абсолютно не відображена.

Великі будови міста потребували значної кількості найманих робітників та ремісничих фахівців (насамперед будівельних спеціальностей), а також тих, хто їх обслуговував. Очевидно, до спорудження Жовкви масово залучалися селяни поближких сіл ключа Жолкевських. Нове місто приваблювало колоністів з етнічної Польщі, із сусідніх українських міст та сільських поселень. У 1603 р. організовано перший ремісничий цех, його створили шевці. Спочатку майстрів було 20, 1686 р. їхнє число зросло до 30-ти, а 1709 р. – до 50-ти осіб. До цеху могли вступати як католики, так і православні,

²⁰ У 20-х роках XVII ст. в міських актах згадується про сім лавників, але пізніше утверджується нове число – 6 лавників.

що характерно й для інших ремісничих корпорацій. Жовківські цеховики успішно провадили своє ремесло, обсяги їхньої продукції та кількість майстрів постійно збільшувалися. Наприкінці XVII ст. вони перетворилися на незручних конкурентів для великого цеху львівських шевців²¹.

Другими об'єдналися кравці, закладення цеху яких відбулося 1604 р. Через два роки кушніри “польської та руської націй” сформували власну цехову організацію, взоруючись на її перемишльський аналог. У 1632 р. засновується спільний цех бондарів, столярів, шапкарів, склярів та колодіїв. Наприкінці XVII ст. столяри відділяються в самостійну ремісничу корпорацію. 1641 року виникає ще один об'єднаний цех, до якого входять переважно фахівці з обробки заліза: ковалі, пушкарі, мечники, римарі, котельники, конвісари, слюсарі, а також пасники, сідлярі, золотарі. У 1697 р. задокументовано вже окремих цех слюсарів. Дуже пізно, тільки 1682 р., цеховиками стають і пекарі. У переліку ремісничих організацій 1697 р. знаходимо також ткацький, різницький і гончарський цехи²². Як і у Львові, жовківські цехові ремісники сплачували податки не лише до міської скарбниці, а й на утримання замку. Так, різники давали щороку до замку 8 каменів лою, що використовувався зазвичай для освітлення. До подібних датків на військову справу зобов'язувалися й інші ремісники, особливо шкіряного та харчового спрямування. За статутом шевського цеху 1603 р., його члени мали утримувати для оборони міста чотири гармати (півгаки) зі спорядженням, тобто порохівницями та іншими припасами. Кушніри повинні були тримати в готовності ще більше гармат: дві гаківниці, чотири півгаки з порохом до них та різну амуніцію: два панцирі з шоломами (прилбицями), дві зброї з шишаками, чотири шкіряні торби для перенесення води на випадок пожежі²³.

Цеховики, крім виробництва, одночасно займалися й реалізацією своїх товарів. Ятки різників, шевців, кушнірів та представників інших спеціальностей розміщувалися на головній торговій площі міста – на Ринку. Єврейська громада протегувала окремі ремесла, які були важливі з погляду юдейської релігії, зокрема різницький фах. Кошерне м'ясо єврейські різники продавали у власних ятках, біля синагоги.

На ринковій площі вирувала жвава торгівля, особливо у час ярмарків. Найбільш активними купцями були євреї та вірмени, котрі провадили торгівлю у великих масштабах. На щорічні ярмарки приїжджали до Жовкви іноземні купці (євреї, вірмени, греки та ін.), місцеві теж привозили з-за кордону (Туреччина, Німеччина, Молдавія) чимало краму – прянощі, вина, мідь, тютюн тощо. На передмістях мешкала численна група перевізників (фурманів), які здійснювали перевезення товарів на значну відстань.

Жовківські купці, як і ремісники, користувалися привілеями, що їх надавали приватні власники міста, виконуючи ті чи ті функції для двору польського магната, а в часи Яна Собеського – і королівського двору. Магнатська та королівська протекція, що супроводжувалася замовленням різних імпортованих

²¹ Капраль М. Люди корпорації: Львівський шевський цех у XVII–XVIII ст. – Львів, 2012. – С. 46, 137.

²² Крив'якевич І. З історії міста Жовкви. – С. 52.

²³ Gąsiorowski S. Chrzęścjanie i Żydzi w Żółkwi... – S. 35.

Історико-урбаністичний розвиток Жовкви від заснування до кінця XVIII століття

товарів та місцевих ремісничих виробів або послуг, суттєво сприяла розвитку економіки Жовкви, підвищуючи добробут її жителів.

* * *

Чисельність мешканців Жовкви в XVII–XVIII ст. досить важко визначити через недостатню кількість історико-демографічних джерел. Метричні книги ранньомодерного періоду збереглися тільки для римо-католиків²⁴. Протягом 1604–1725 рр. у них зафіксовано 10 740 хрещень, пересічно 88 хрещень на рік. У першій половині XVII ст. число новохрещених римо-католиків сягало 60, у другій половині XVII ст. – 100, а в першій чверті XVIII ст. – 90 осіб на рік. Така динаміка дозволяє припустити, що римо-католицьке населення (переважно це були поляки) поступово зростало впродовж XVII ст., коли основну демографічну конкуренцію їм складали українці. У XVIII ст. чисельність поляків у Жовкві стабілізується, натомість починається великий вплив євреїв.

Реєстри нерухомості в місті підтверджують це спостереження. З 1680 р. до нашого часу дійшов перелік усіх будинків, за яким у Жовкві їх нараховувалося загалом 271, з яких 183 належали християнам, а 88 – євреям. Поза увагою укладачів цього реєстру залишилися фільварки, млини, винниці на жовківських передмістях та у навколишніх селах. У XVIII ст. місто, як і більшість інших у регіоні, переживає демографічну кризу. Про це свідчить інформація з реєстру подимного податку за 1743 р., коли в середмісті та на Львівському передмісті налічувалося 256 будинків. З них у середмісті – 219 (150 єврейських і 69 християнських), на передмісті – 37 будинків (18 та 19, відповідно)²⁵. Можемо припустити, що місто з передмістями у середині XVII ст. могло заселяти 5 тис. осіб, а в другій половині XVII – XVIII ст. – вже тільки 3–4 тис. осіб.

Наприкінці XVI – на початку XVII ст. у новозаснованій Жовкві чисельно переважали українці, які мешкали у Винниках або переїхали з околиць (Мацошина, Сопошина, Глинська, Скваряви, Жовтанців тощо) та близьких містечок (Потелич, Немирів, Куликів). Вони стали купувати нерухомість, насамперед на жовківських передмістях. Для збільшення фінансування міста в 1609 р. міська влада ухвалила, щоб селяни, які мають будинки та тримають орендарів, але не сплачують податків, щороку віддавали з цієї своєї нерухомості по копійці.

Українська громада Жовкви була представлена і в міських органах управління. Із чотирьох райців один обирався українцями. Подібна квота в одну особу застосовувалася і в колегії лавників. Натомість у колегії “12-ти мужів”, згідно з реєстром від 1643 р., українцям належала більшість – 7 осіб²⁶. У привілеї 1612 р. для міської церкви С. Жолкевський записав пункт про дозвіл на обрання міськими урядниками. Проте через два роки, у 1614 р., його представник, жовківський підстароста Зигмунт Грабовський під час виборів

²⁴ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. – Księgi metrykalne parafii wyznania rzymskokatolickiego z archidiecezji lwowskiej. – Sygn. 1574–1585 (1604–1787).

²⁵ Ibidem. – S. 89.

²⁶ Наукова бібліотека Львівського національного університету ім. І. Франка. Відділ рідкісних, рукописних книг. – Рукописи, № 601. – Арк. 8 зв.–9.

міської влади повідомив про заборону українцям обіймати посади, з огляду на канони Католицької церкви та державні акти. Це виглядало як спроба застосувати принцип усунення репрезентантів автохтонного населення з міських владних структур за взірцем попередньої епохи XIV–XV ст., коли польська влада утверджувалася в новозахопленому краї. Українці Жовкви звернулися з апеляцією до С. Жолкевського, котрий видав декрет з підтвердженням положень документа 1612 р. з конкретною квотою: по одному представникові до раецької та лавничої колегій. У привілеї 1693 р. цю квоту було знову підтверджено, а коли Львівська єпархія прийняла церковну унію, королевич Костянтин Собеський у 1726 р. дозволив обирати членів української громади на міські уряди без будь-яких обмежень (хоча війтами вони вже ставали з 1711 р.). Відтоді українці користувалися рівними з поляками правами на участь в управлінні містом, і їхнє число серед урядників жовківського магістрату зростає.

Від часу заснування міста в ньому завжди була значна кількість польського населення. Особливо охоче поляки поселялися в межах мурів, де вони володіли як мурованими кам'яницями, так і дерев'яними будинками. Євреї прибували до міста від початку XVII ст. Їхня присутність стала настільки помітною вже в першому десятилітті XVII ст., що Регіна Жолкевська в 1619 р. наказала більше євреїв до Жовкви не пускати, а якби хтось хотів мешкати в місті, то повинен скласти 50 гривень на мури та нести інші міські повинності, як і решта міщан. При цьому заборонялося купувати будинки у християн чи орендувати їх. Незважаючи на такі обмеження, які часто мали формальний характер, на кінець XVII ст. євреї становили третину загальноміського населення²⁷, що спостерігалось в містах усього регіону. Відомо також, що полонених татар масово використовували при будівництві міста, костелів, насипанні валів та ремонті оборонних укріплень протягом цілого XVII ст. Інші етнічні групи, які осідали в Жовкві (вірмени, італійці, греки та ін.), не створили тут більших громад або й швидко розчинялися, асимілювавшись із місцевим населенням.

Характерною особливістю Жовкви, порівняно зі Львовом та іншими містами, заснованими давніше, була відсутність національних кварталів, де масово проживали б представники однієї громади та не допускалися б інші нації й релігії. Можливо, цьому сприяла толеранційна політика власників міста. Так, у 1622 р. на головній ринковій площі міста поряд стояли кам'яниці єврейки Рахелі Докторки, українця Павла Хомича та вірменина Якоба²⁸. Їхні господарі не відчували жодних обмежень з боку міської влади в розпорядженні своєю власністю.

Зрозуміло, що осередками, навколо яких концентрувалися українська, польська та єврейська громади, ставали їхні храми та інші об'єкти суспільного значення (шпитали, братські будинки тощо). Однак рух нерухомості засвідчує, що й тут часто траплялися "виїмки", коли, скажімо, навколо руського храму будинки викупували поляки чи євреї.

²⁷ *Barcz S. Pamiątki miasta Żółkwi. – 2-e wyd. – Lwów, 1877. – S. 114.*

²⁸ Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Ф. 69. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 5.

Приватні власники міста, будучи римо-католиками, керувалися засадами релігійної толерантності, прагнучи привабити якнайбільше потенційних мешканців до новозаснованої Жовкви. Для вірних своєї конфесії вони 1604 р. фундували на ринковій площі неймовірно пишний костел св. Лаврентія, що став головною міською святинею. У ньому знайшли спочинок видатні представники родини Жолкевських, Собеських. Стіни костелу багато декоровані пам'ятниками, картинами відомих малярів – Андреаса Стеха, Мартіно Альтамонте, що зображають військові битви під Клушином, Хотином, Парканами та Віднем²⁹. Сакральним центром римо-католиків став храм св. Лаврентія, фундований у 1604 р. С. Жолкевським. Загалом у XVII–XVIII ст. у Жовкві виникло ще кілька римо-католицьких святинь: костел св. Лазаря (1624–1627) зі шпиталем, монастирі домініканців (1752) і домініканок (1682). Інші релігійні конфесії Жовкви також толерувалися власниками міста.

1612 року С. Жолкевський видав привілей на закладення церкви Різдва Богородиці з вільним правом виконання церковних обрядів, включно з дотриманням юліанського календаря. При ній дозволялося заснувати школу та закласти шпиталь. Для забезпечення православного священика виділялася ділянка з чвертю поля між іншими міськими землями³⁰. У XVII ст. у Жовкві звели також церкву св. Трійці (1601), св. Івана Хрестителя (1611), монастир василіанок (1627) та добре збережений до сьогодні монастир василіан (1682).

Єврейська спільнота теж відразу відчула найвище сприяння. Вже в 1600 р. С. Жолкевський гарантував їй у спеціальному привілеї релігійну свободу, погодившись на закладання синагоги та виокремлення ділянки під цвинтар. Упродовж XVII–XVIII ст. власники міста контролювали купівлю нерухомості євреями, забороняючи без свого дозволу викуповувати будинки та ґрунти у християн³¹. Утім, з часом таких дозволів ставало дедалі більше. Особливо підтримував єврейську громаду Жовкви польський король Ян Собеський, керуючись передовсім власними економічними вигодами³². За своє довге панування у Жовкві він надав цій громаді чотири привілеї (з 1664 по 1693 рр.), врегульовуючи як економічні, так і культурно-релігійні запити місцевого єврейства й одночасно налагоджуючи взаємини з християнським населенням. Багато жовківських євреїв стали королівськими лікарями, золотарями, орендарями, факторами, придворними слугами та ремісниками. Найвідоміші з них – фактор Якоб Бецал та лікар Еммануель де Йона. Саме за привілеєм Яна Собеського від 1687 р., котрий також виділив камінь під будівництво та пільговий кредит у 800 польських злотих, євреї вимурували в Жовкві наприкінці XVII ст. синагогу, що вирізнялася своїм неповторним архітектурним втіленням серед усіх синагог західноукраїнського регіону.

²⁹ Див.: *Petrus J. Żółkiew i jej kolegiata.* – Warszawa, 1997.

³⁰ *Ibidem.* – S. 24–26.

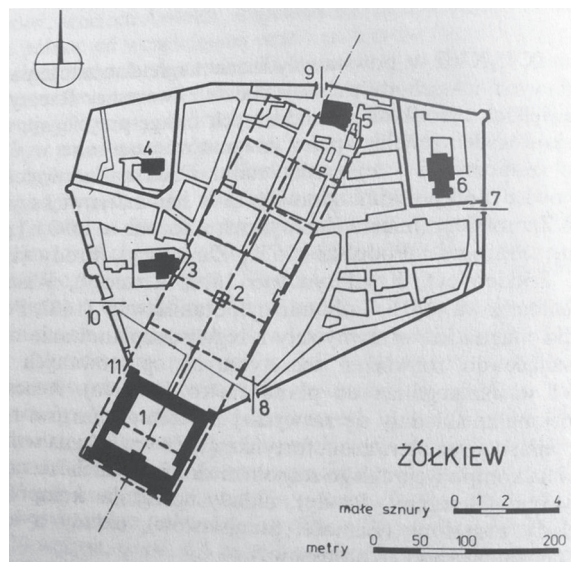
³¹ *Gąsiorowski S. Chrzęścjanie i Żydzi w Żółkwi...* – S. 133–134.

³² *Perles J. Johann III und die Juden // Wertheimers Jahrbuch für Israeliten, 5620 (1859–1860).* – Wien, 1859; *Kaźmierczyk A. The Jews in Żółkiew, domain of Jan III Sobieski // The Jews in Poland / Ed. by A. K. Paluch.* – Cracow, 1992. – Vol. 1. – P. 121–126.

* * *

Жовква була заснована як приватне місто, тож саме власники вирішальним чином впливали на розвиток цього поселення – його планування й організацію міського простору, склад міської влади. Вони вкладали власні кошти у будівництво, ремонт та оновлення міських фортифікацій, замку і прилеглої території (наприклад, звіринця й паркової зони). Чимало жовківських ремісників і купців отримували замовлення на обслуговування замку та двору польських магнатів.

Від часу локації міста наприкінці XVI ст. його власниками були наймогутніші магнатські родини Жолкевських (1594–1624), Даниловичів (1624–1636), Собеських (1636–1740), Радзивіллів (1740–1787). З багатьох їхніх представників особливо потрібно відзначити заслуги засновника міста Станіслава Жолкевського (1547–1620), коли споруджено замок та більшість міських укріплень, а також короля Польщі Яна Собеського (1629–1696), який перетворив Жовкву на королівську резиденцію та посилено розбудовував замок, міські фортифікації, надавав місту та його жителям різних націй різноманітні привілеї та права.

Планувальна структура ранньомодерної Жовкви (за Мацеєм Мотаком: *Motak M. Uwagi o rozplanowaniu przestrzennym Żółkwi i Stanisławowa – magnackich założeń miejsko-rezydencjonalnych okresu renesansu // Sprawozdania z posiedzeń komisji naukowych PAN, oddział w Krakowie. – Kraków, 1994. – T. 38. – Z. 2. – S. 109).*

Мирон Капраль (Львів). **Історико-урбаністичний розвиток Жовкви від заснування до кінця XVIII століття**

Попередником міста Жовкви стало село Винники, засноване на майбутній міській території, очевидно, ще в княжі часи. Вибір місця для локації наприкінці XVI ст. пояснювався як економічними (перехрестя важливих торговельних шляхів, центр шляхетського ключа), так і природними умовами розташування терену, що посилювали обороноздатність майбутнього міста. Жовква складалася з трьох найважливіших частин: замку Жолкевських, середмістя в межах мурів та фортифікаційних споруд,

Історико-урбаністичний розвиток Жовкви від заснування до кінця XVIII століття

навколо яких сформувалися передмістя. Містобудівельний проект Жовкви зберіг архаїчні, властиві середньовічній практиці ознаки: розташування сакральних об'єктів при Ринку й у різних частинах середмістя та одночасне виконання цими храмами й оборонних функцій. До нових ренесансних елементів містобудування варто віднести застосування композиційної осі, модерну модульну модель, появу символічних складових (поділ міста на дві частини вздовж осі, чотири брами відповідали чотирьом сторонам світу), ренесансну сакральну та світську архітектуру. Жовква була заснована як приватне місто, тож саме власники вирішальним чином впливали на розвиток цього поселення – його планування й організацію міського простору, склад міської влади.

Ключові слова: Жовква, історико-урбаністичний розвиток, простір міста, приватне місто.

Миرون Капраль (Львов). Историко-урбанистическое развитие Жовквы от основания до конца XVIII века

Предшественником города Жовква стало село Винники, основанное на будущей городской территории, очевидно, еще в княжеские времена. Выбор места для локации в конце XVI в. объяснялся как экономическими (перекресток важных торговых путей, центр шляхетского ключа), так и естественными условиями которые усиливали обороноспособность будущего города. Жовква состояла из трех важнейших частей: замка Жолкевских, центра города в пределах стен и фортификационных сооружений, вокруг которых сформировались пригороды. Градостроительный проект Жовквы сохранил архаичные, присущие средневековой практике признаки: расположение сакральных объектов при Рынке и в разных частях центра города и одновременное выполнение этими храмами и оборонительных функций. К новым ренессансным элементам градостроительства следует отнести применение композиционной оси, модульную модель, появление символических составляющих (разделение города на две части вдоль оси, четверо ворот отвечали четырем сторонам света), ренессансную сакральную и светскую архитектуру. Жовква была основана как частный город, поэтому именно владельцы решающим образом влияли на развитие этого поселения – его планирование и организацию городского пространства, состав городской власти.

Ключевые слова: Жовква, историко-урбанистическое развитие, пространство города, частный город.

Myron Kapral (Lviv). Historical and Urban Development of the Town of Zhovkva from the Foundation to the End of the Eighteenth Century

The predecessor of the town of Zhovkva was the village of Vynnyky that was obviously founded in princely times on future urban areas. The choice of location for the end of the sixteenth century could be explained by economic reasons (crossroad of important trade routes and key noble center) and the natural conditions of the location of neighborhoods which increased the defense of the future city. Zhovkva consists of three major parts: castle of Żółkiewskis, the downtown, and the walls and fortifications which formed around the suburbs. The urban project of Zhovkva retained peculiar archaic, medieval practices and features: the location of sacred objects on the Market Square and in various parts of the downtown and the simultaneous implementation of defensive functions. Among the new elements of Renaissance town planning there was the inclusion of the use of a compositional axis, a modern modular model, the emergence of symbolic components (a division of the city into two parts along the axis, the four gates that corresponded to the four sides of the world), churches and Renaissance architecture. Zhovkva was founded as a private city, so the owners crucially influenced the development of this settlement, its planning and organization of urban space, and the composition of its municipal authorities.

Key words: Zhovkva, historical and urban development, urban space, private city.